

ПРОФ. ИВАН ШИШМАНОВ – МЕЖДУ СЛАВЯНСКИЯ И ЗАПАДНИЯ ЛИТЕРАТУРЕН КАНОН

Проф. д-р Людмил Димитров
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Текстът проследява и коментира една непозната страна от творчеството и научните изяви на проф. Иван Шишманов – неговите лекции, посветени на славяните и славянския свят, написани на немски език и четени през учебната 1923/1924 г. по покана на Фрайбургския университет в Германия. Обръща се внимание на концепцията за славяните и мястото им сред останалите народи в Европа – по-близки и по-далечни, която разгръща професорът, на ролята на България и кодификацията на старобългарския език при формирането на общославянската култура през Средновековието, както и моделирането на родния и общославянския литературен канон във взаимодействие със западноевропейския канон: какво ние приемаме от Запад и какво Западът е склонен да приеме от нас. Изследването е посветено и на предстоящото българско издание на немските лекции на проф. Шишманов, сто години след тяхното изнасяне.

Ключови думи: канон; славянски свят; Иван Шишманов; идентичност; славистика

И днес, 95 години след смъртта си, Иван Шишманов остава големият непознат в българската култура.

От изключителната му и разностранна дейност се знаят твърде малко и периферни неща: че е хроникьор (своеобразен Екерман) на Иван Вазов, добросъвестно записвал разговорите си с него; че е професор в Софийския университет и е сред пионерите на висшето образование в България, но това, че е чел курсове по всеобща литературна и културна история и по сравнителна литературна история, е неизвестна подробност. Ограничен кръг интелектуалци – предимно филолози и историци – са наясно с още два факта: че защитава докторат по психология при проф. Вилхелм Вунд в Лайпциг и че е министър на просвещението, когато при откриването на Народния театър на 3 януари 1907 г. внушителна група студенти посреща с неодобрителни възгласи кортежа на цар Фердинанд: монархът се оказва първият освиркан политически

актьор в България, още преди да се е вдигнала завесата на новопостроената сцена. Иронията е, че след този спонтанен и основателен бунт на школарите се оттегля не Кобургът, а професорът с име и фамилия, подсещащи за легендарен български владетел. Още на другия ден, като израз на достойнството си, Шишманов подава оставка. Напоследък упорито се изтъква фактът, че именно той е първият ни пълномощен министър в Украйна по времето на Републиката, оглавявана от ген. Павло Скоропадски (1918 – 1919), но че изследванията му полагат началото на българската литературна украинистика, не се изтъква никъде.

Припомням тези няколко момента от живота и дейността му, защото дори само изброени, от тях неизменно и неизбежно се натрапват предикатите: „първи“, „начало“, „пионер“ – достатъчен повод да се замислим с кого всъщност си имаме работа и защо въпреки очевидните достойнства и приноси и като учен, и като високо ерудирана личност с визия за културното и политическото развитие на България в онези размирни и трудно управляеми периоди от недалечната история, „знаменитият зет на Драгоманов“, както го нарича Максим Горки в писмо до Владислав Ходасевич, остава в сянка.

Повод за настоящите размисли, разбира се, ми дава едно забележително събитие: изданието, осъществено с респектираща научна воля, компетентност и педантичност на ентузиазирания германско-български екип слависти и шишмановеди: проф. Елизабет Шоре, проф. Румяна Конева, д-р Константин Рап, д-р Регине Нохейл. Предстои то да получи своята българска версия, в осъществяването на която са замесени още двама души: преводачът Любомир Илиев и аз. Съвсем не би било погрешно да кажем, че тази публикация реабилитира Шишманов, прави своеобразна „реинкарнация“ на неговия светъл, жив и неспокоен дух, включвайки го отново и този път да се надяваме – трайно – в академично обращение.

Работата по научното редактиране на славистичните му лекции ми даде повод да се замисля за задачите, стояли пред градителите на висшето образование в България, изправени пред естествената необходимост да очертаят измеренията на дисциплините по история на чуждите литератури, щафетата на чието преподаване 4 – 5 поколения по-късно, по стечение на някакви неведоми обстоятелства, поех и аз. И признавам – бях провокиран, защото смятам за все още нерешен въпроса как да изглежда това преподаване днес, без да губи актуалността си, нито да пропуска да внуши на студентите основни познания за процесите и да формира у тях литературно-историческо мислене и съзнание за дискурсна и интертекстуална обвързаност на европейската култура.

Четейки внимателно написаното от Шишманов в подстъпа му, от една страна, към английската, френската и немската литература от XVIII век, и как осмисля славяните и сътворената от тях книжнина, от друга, впечатлява изключителната балансираност и в същото време – категоричност, с която той

дефинира своята (българска) идентичност. Признавам, че мога да приложа същата формула без никакви корекции към собственото си самоосъзнаване. Нека бъде по-конкретен.

Без да използва съвременния терминологичен апарат, включващ понятието „канон“, Шишманов изследва механизма на канонизирането, породено според него от неизбежното взаимопроникване между отделните култури, и очертава две задачи пред българската наука: „Едната е да покаже, че няма ни една литература, която да се е образувала и развила без чужди влияния. Втората обаче, не по-малко капитална, е да покаже как при всички външни въздействия всяка отделна национална литература, която заслужава това име, е била в състояние да си асимилира чуждите, заетите елементи така, щото да им даде цялостна национална окраска. [...] ...оригиналността се състои в голяма мяра в самостоятелната творческа асимилация на стари форми и материи“ (Shishmanov 2012, pp. 792 – 793).

Формирането на националните канони в този смисъл показва, че литературното съзнание – художествено и научно – е склонно да търси някакъв оптимален вариант и постигайки го, да го поддържа и обновява с интерпретации. Но канонът на всяка национална култура съжителства с чуждия, допуснат от нея, към чиито естетически и художествени модели тя гравитира. Тоест, в което и да било литературно пространство се кръстосват две канонични практики: една външна, внесена според избора на приемащата култура, и една конструирана от самата нея в два варианта – подробен (за вътрешна употреба с повече имена и заглавия) и редуциран (за „износ“). Шишманов, който в София преподава на български студенти, се опитва през литературния си избор да формира идентичност у тях, започвайки от западноевропейската литература. Но като всеки учен и той, знаейки завидно повече, отколкото може да усвои аудиторията, не е пророк в собствената си специалност. Просто пробва почвата. Днес повечето от присъстващите в лекциите му по сравнителна литературна история автори се преподават не в курсовете за българисти и слависти, а в тези по съответните филологии. Това най-вече личи при английските писатели. Пълният им списък включва: Александър Поуп, Джеймс Томсън, Едуард Йънг, Джеймс Макферсън, Томас Чатъртън, Робърт Бърнс, Даниел Дефо, Джонатан Суифт, Ричард Шеридан и обзора „Воскресение на Шекспира“. От тях популярни в България стават единствено Бърнс, Дефо и Суифт. Останалите шестима са познати главно на специалистите. Французите и немците са застъпени по равно – с по три персоналии и един процес: Волтер, Русо, Бомарше, епохата на революцията / Лесинг, Хердер, Гьоте, периодът на бурните устремии. Ако допуснем, че това е селекция-програма, правена от Шишманов с имплицитните прогнози за български университетски канон, той и уцелва, и не съвсем. Според К. Ран „Такава стратегия се основава върху диалектиката в разбирането на Свое и Чуждо: да говори за собствената си кул-

тура, за Шишманов означава да говори за общоевропейската култура, и обратно: познаването на западноевропейските традиции непрекъснато го отвежда към неговата собствена култура“ (Šišmanov 2023, p. 111)¹. Бих допълнил, че стратегията на професора е и в това да разбере себе си през другите, Вазов през другите, Вазов през себе си и себе си през славяните и неславяните.

Особеното е, че Шишманов не балансира, нито се опитва да постигне синтез между славянския и западния канон. Заради внушаваните и трайно отложени идеологии от времето на Студената война днес интуитивните очаквания са, че той би бил застъпник и апологет на руската школа (на руското мислене), но в края на живота си, когато пише своите лекции, изнесени във Фрайбург, и когато болшевишкият преврат на Ленин с фаталните си последици вече е факт, той не крие своите симпатии към немската философия, литература и наука, чийто възпитаник е. А това е не просто очарователно и смело, то демонстрира свободен, необременен от политически предразсъдъци, аналитичен и обективен ум. В словото пред германските жени в София, озаглавено „Родина и душа“, например срещаме следния акцент: „Хердер започва с правилната констатация, че на Земята славянските народи заемат по-голямо място, отколкото в историята, наред с други причини и поради това, че са живели встрани от римляните. Което, уви, днес често се забравя! Защото, ако германите са стигнали до културата по-рано от славяните, това става благодарение главно на постоянния им и близък контакт с римляните (и романите)“ (Shishmanov 2023, p. 345). Българите – ако мога да продължа мисълта – сме чужденци както спрямо Русия, така и спрямо Германия, респективно спрямо Запада. Нашият поглед е външен, в което обаче има немалко предимства. И те идват тъкмо по линия на геополитическото ни разположение: по на Запад от Русия, но по на Изток от Запада. Проблемът свое – чуждо в перспективата „живот с другите“, ако използвам заглавието на прекрасното изследване на Цветан Тодоров, е далеч по-сложен, отколкото допускаме. Вазов има един тъжен, но изстрадан стих, с който завършва прочутата си творба „Отечество любезно“ (1882): „И в тебе ние, майко, ще умрем чужденци!“ (под „майко“ се разбира родината). Тоест, да приемеш етностереотипите, уподобявайки се на сънародниците си по външни признаци, все още не е задължително, нито неизбежно. Формалната общност е различна от духовната, към която човек се стреми, която (си) създава сам и в която пребивава, и тя, както и идентичността, е не само въпрос на избор, но и резултат от избор. Родината, нацията винаги могат да бъдат потвърдени като даденост, но когато поведението на „своето“ не отговаря на индивидуалните ни ценности или влиза в грубо противоречие с тях, от него се разграничаваме без особени угризения. В качеството си на преподавател по чужди литератури Шишманов е изправен пред предизвикателството на избора и самият факт, че вместо идеологии и манипулативни анализи разяснява културни кодове и архетипи, означава, че

не желае да се изгуби в злободневното, конюнктурното, дребнавото, временното, не иска, с други думи, да става подвластен на спекулацията, наричана днес „политическа коректност“. Навлизайки в семиосферата на славянството, след като получава поканата от Университета във Фрайбург, той бързо осъзнава, че да се обоснове единна концепция по въпроса „кои сме ние“, особено на фона на немските научни тези, не е съвсем лесна работа. И че събирателната фраза *славянски свят* се налага да бъде потвърдена на повече равнища и с по-сериозни аргументи. Защото сред славяните, в това число и българите, няма нищо окончателно, веднъж завинаги установено или решено. Пък и той, оказва се, познава по-добре западните общества, отколкото източните. Като пример – един цитат от втората му лекция: „...възприемам славянския свят като част от европейския и не като контрапункт, а в постоянна взаимовръзка с романо-германския.

Вярно, славянският свят не е свят в природоисторически смисъл. Той нито е готов организъм, нито е един вид система от планети, която се променя по вечни, непоклатими закони. Впрочем славянският свят подобно на германския или романския не е *универсум*, а *мултиверсум*, който се състои от части, в някои случаи доста хлабаво свързани една с друга“ (Shishmanov 2023, p. 161, курсивът – негов).

Без да съм знаел доскоро какво мисли Шишманов, аз самият винаги съм приемал понятието „славянска общност“ със сериозни резерви, по-точно – като несъстоятелно в културен аспект, за разлика от други негови измерения: езиковото, географското, историческото, функциониращи пълноценно. Споделям тезата, че между славяните не тече нито естествен, нито гладък диалог. Културната им/ни комуникация отдавна е на „изкуствено дишане“ в университетите „лазарети“ и за да оживее и даде някакви плодове, бива стимулирана от целеви финансови инжекции (отпускани в рамките на европейски програми и проекти), които по-скоро поддържат симулакрум-плацебо на процеса, отколкото могат ефективно да го извадят от реанимация. Не е за пренебрегване и стародавното, неподминало нито един от нас изкушение, да търсим – и да намираме! – „неопровержими доказателства“, че не сме славяни, а сме „набедени“ за такива и усещаме етническият си предикат като клеймо за нещо унижително и едва ли не злепоставящо ни. На този фон пропагандираният от средата на XIX век панславизъм, засегнат доста критично и от Шишманов, стои все по-наивно, екзотично, като компенсаторна утопия, лозунг, или поизискано казано, слоган (от рода на „Славяни от всички страни, съединявайте се!“), разбира се, не просто неприложим, но напълно неосъществим, а и отдавна компрометиран. Нашата нагласа е да се съизмерваме не с останалия славянски свят, а с пространства, които приоритетно го изключват, формализират, заличават.

Първият, който предприема опит да проследи рецепцията на българската

литература сред славяните у нас, е Петко Ю. Тодоров, посветил на проблема останалата незащитена своя дисертация „За отношението на славяните към българската литература“ (1904). Извинението, че Шишманов не я ползва, е, че към момента, в който той готви своите фрайбургски сказки, тя не е издадена и не е широко позната. Това се случва едва през 1944 г. (Уви, със самите негови лекции проблемът е същият – те се появяват едва сега.) В корпуса/курса, разделен на седем части, той отделя на българите скромно място, стараяйки се да проумее славянството като цялостен, макар и мъчно обясним феномен с вътрешни несъответствия, противоречия и значително повече центробежни, отколкото центростремителни сили. И все пак: базата на славистиката, както отбелязва професорът, се полага още в X век с кодификацията на езика и с първите преводни и оригинални текстове, но – обяснимо – науката за славяните е значително по-късно и може да се каже, модерно явление. „За липсата на общославянски език на общуване – четем в словото му пред немските жени в София – трябва да се съжالياва, още повече след като се знае, че през Средновековието вече е имало общ славянски литературен език поне за православните славяни (българи, руснаци, украинци и сърби). Този литературен език е бил старобългарският, той е и най-старият писмено засвидетелстван славянски диалект – и тъкмо него са използвали двамата славянски апостоли Кирил и Методий през IX в., когато са превеждали Светото писание на славянски, чрез което той е бил въздигнат до степента на литургичен език.

Така че в това отношение старобългарският заема сред останалите славянски езици същото положение, каквото има готският език сред германските диалекти. [...] И придобива същото значение, което някога е имал латинският за западните народи. Да, той се използва дори от други нации чак до началото на XIX в., например от румънците. И днес старобългарският (или старочерковнославянски или старославянски) със своите над 100 милиона руснаци и украинци и 10 – 15 милиона южни славяни е сред най-могъщите литературни езици в света. А онова, което неимоверно повишава значението му, е фактът, че и съвременният руски език, езикът на Толстой и Достоевски, до голяма степен е изграден върху него“ (Shishmanov 2023, p. 212).

На този фон схващането на Шишманов за ролята на Русия в славянския свят е освободено от каквито и да било сантименти. Той споделя тезата на Борис Гройс, че културата на тази страна „възприема западни идеи, радикализира ги и после ги насочва обратно към Запада, вече универсализирани“. Това място и общия тон на лекциите проф. Шоре коментира така: „...много формулировки в текста на Шишманов свидетелстват, че говори с публиката си като равен с равен, а не като екзотичен представител на Балканите. От значение тук сигурно е и фактът, че Шишманов владее безукорно немския език“ (Shishmanov 2023, pp. 51; 67, pp. 51, 67). В лекциите се промъква още една, индиректна идентификационна подробност. Той самият през собствената си личност нагледно

демонстрира онова, което по-горе определих като трансляция между Изтока – славянския свят, и Запада – света, изключващ славянството. През XVII и XVIII век, за които аналитично говори професорът, нас все още ни няма. Но той се оглежда отдалеч и се опитва да предвиди какво ни чака или да обясни откъде у нас прониква едно или друго явление. Според него, „...растежът на всички литератури е обусловен, на първо място, от степента на асимилационната сила на народите, от способността им да образуват творчески синтези, и на второ място, от количеството и качеството на възприетите чужди или свои по-стари елементи. Едно вечно взаимодействие, ето туй е, което науката открива всеки ден в процеса на всемирната литературна еволюция. Едно вечно влияние на една книжнина върху друга, и то не по един шаблон и в една посока, а при най-голямото разнообразие на отношенията. Главните влияния като че ли изхождат при това поред ту от една, ту от друга страна, кръстосват се или се парализуват. Ако днес една литература служи за образец на всички други, дава им направление и модели за подражание, утре изпъква друга на нейно място. Така литературната хегемония преминава често от народ в народ“ (Shishmanov 2012, p. 793).

От тук насетне Шишманов – а с него и ние – се оказваме готови да навлезем в славянския свят, колкото и хипотетичен и нехомогенен да е той. Но е сигурно, че дори да не откриеш закономерностите му, в подобна неизвестност винаги научаваш нещо ново за себе си – докъде например се простират границите на собствената ти идентичност.

БЕЛЕЖКИ

1. В референциите са посочени страниците на немското издание, но цитирам по българския превод на Любомир Илиев, който предстои да бъде отпечатан в издателството на БАН.

ЛИТЕРАТУРА

- ШИШМАНОВ, И., 2012. Из историята на западноевропейските литератури. В: *Избрани трудове*. Съставител Кирил Топалов. София, стр. 783 – 1271.

REFERENCES

- SHISHMANOV, I., 2012. Iz istoriyata na zapadnoevropeyskite literaturi. V: *Izbrani trudove. Sastavitel Kiril Topalov*. Sofia, pp. 783 – 1271.
- ŠIŠMANOV, I., 2023. Slawische Welt.feriburg Vorlesungen 1923/1924. herausgegeben von Elisabeth Cheaurè und Rumjana Koneva. Kommentirt von Elisabeth Cheaurè und Konstantin Rapp unter Mitarbeit von Regine Nohejl. Freiburg, Brill Fink.

PROF. IVAN SHISHMANOV – BETWEEN SLAVIC AND WESTERN LITERARY CANON

Summary. The text traces and comments on an unknown side of Prof. Ivan Shishmanov's work and scientific achievements – his lectures dedicated to the Slavs and the Slavic world, written in German and read during the academic year 1923/1924 at the invitation of the University of Freiburg in Germany. Attention is paid to the concept of the Slavs and their place among other peoples in Europe – closer and more distant, which the professor develops, to the role of Bulgaria and the codification of the Old Bulgarian language in the formation of the all-Slavic culture during the Middle Ages, as well as to the modeling of the native and the pan-Slavic literary canon in interaction with the Western European canon: what we accept from the West and what the West tends to accept from us. The study is also dedicated to the upcoming Bulgarian edition of Prof. Shishmanov's German lectures, one hundred years after they were delivered.

Keywords: canon; Slavic world; Ivan Shishmanov; identity; Slavic studies

✉ **Prof. Dr. Lyudmil Dimitrov**
ORCID iD: 0000-0003-4672-1519
Sofia University
Sofia, Bulgaria
E-mail: ljudiv@abv.bg